

NR 4 1995

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Professor Erik Cinthio, Lund
Arkivarie Bengt Danielson, Lund, redaktör
Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Landsarkivarie Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Märta Strömberg: Fornminne med många uttolkare.	
Ales stenar inspirerar fackmän och allmänhet	1
Ove Moberg: Trekungaslaget vid Helgeå	16
Lars Hallberg: Thomas Thomæus sjöresa från Karlskrona till Svensksund 1790	25

Fornminne med många uttolkare

Ales stenar inspirerar fackmän och allmänhet

Av Märta Strömberg

Arkeologiska institutionen, Lunds universitet

Ytterst få fornlämningar är så fantasieggande för besökaren som Ales stenar i Kåseberga. När man fått höra att undersökningar påbörjats först under senare år och att man hittills endast grävt små ytor inuti anläggningen samt att det – i varje fall ännu – finns olika tolkningsmöjligheter känner många en uppfordran att själv bilda sig en uppfattning, i vissa fall genom speciella studier. Ibland förs dessa tolkningar till torgs på ena eller andra sättet. Det sistnämnda har givit anledning till en summering av hur man har sett Ales stenar i ett längre perspektiv och vilka tolkningar som är aktuella att pröva i dag.

Frågor kring stensättningens tillkomst och »användning» under forntiden och därefter

När Ales stenar kommer på tal är det alltid fråga om *när* stensättningen kom till och *varför*. Är den byggd under bronsåldern eller kanske något tidigare, under romersk järnålder eller först på vikingatiden? Var den avsedd att fungera som en mätare av tiden eller hugfästelse av en total månformörkelse? Eller är det fråga om en symbol för ett samhälle med stark inriktning på handelskontakter med metallförande länder på andra sidan Östersjön? En kultplats under bronsåldern? En sinnrik konstruktion från kejsar Hadrianus' tid? Eller platsen för en begravning av en mäktig sjöfarare under vikingatiden?

Förslagen är många, och de kan säkert bli fler i framtiden. Men påfallande är att nästan alla besökare vid Ales stenar egentligen bara är intresserade av initialskedet. Detta är förståeligt, eftersom det är då anläggningen planeras och konstrueras. Självfallet är det av primärt intresse att kunna fastställa tidpunkten för Ales stenars tillkomst och i vilket syfte man byggde det stora stenskeppet just på denna plats. De flesta funderar inte närmare över vad som sedan skedde.

Men arkeologens intresse för en fornlämnings är inte knutet enbart till *tillkomsten och*

den närmaste tidens användning. Det är viktigt att vara medveten om att många anläggningar utnyttjas under skilda perioder och på varierande sätt. Detta gäller både gravar och flera andra förhistoriska konstruktioner.

Enligt min mening är det därför angeläget att fastställa och söka förklara *användningen också under senare perioder*. Även om stensättningen skulle kunna bevisas vara byggd under äldre bronsålder (som jag själv på ett tidigt stadium i projektet har varit inne på som en av flera möjligheter) kan samhällen av helt annat slag under yngre bronsålder (då många skeppssättningar byggdes), äldre eller yngre järnålder ha haft anledning att söka sig till Ales stenar för att utöva aktiviteter, besläktade med eller avvikande från de ursprungliga.

Den stensättning vi i dag står inför (fig. 1) har säkert ej exakt samma utseende som den ursprungliga. De hårdhänta restaureringarna synes i stor utsträckning ha förstört eller i varje fall kraftigt minskat möjligheterna att finna för dateringen viktigt material. Nyligen har vi funnit en dekorerad urna, men eftersom denna först måste tömmas och konserveras och därför inte kunnat detaljstuderas kan dateringen ännu ej preciseras. För övrigt har i hittills undersökta ytor endast på ett ställe i

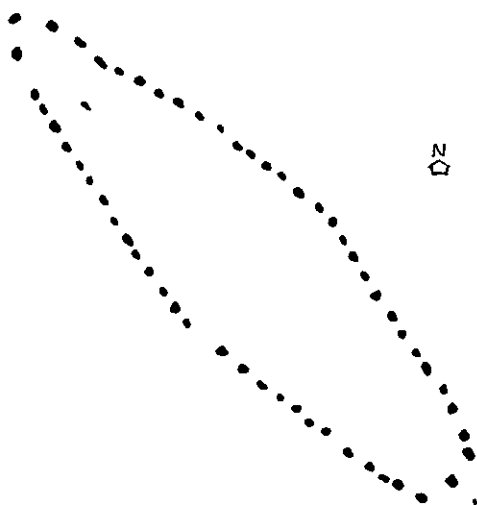

Fig. 1. Plan över Ales stenar som anläggningen ser ut i dag. Enligt våra undersökningar har vissa stenar placerats felaktigt vid restaureringarna och enstaka block saknas numera.

centrum påträffats en grop med träkol. Prov härifrån har C14-daterats till vikingatid. Men i fråga om dessa fynd liksom ev. tillkommande från skeppssättningens inneryta uppstår ett källkritiskt problem. Vad kräves för att man helt säkert skall kunna påstå att Ales stenar är från en viss period? Behöver exempelvis äldre bronsåldersfynd i eller intill stenläggningen tala för att denna verkligen tillkommit då? Eller fanns där något annat tidigare? Vittnar fynden om ett eller flera användningssätt av Ales stenar och dess närmaste omgivning?

Svaret på den första frågan är att fynd i direkt anslutning till orörda block, dvs. omedelbart under eller invid blocken kan förväntas informera om tidpunkten för resandet av stensättningen. Problemet är att säkert avgöra vilka block som garanterat står på ursprunglig plats. De följande frågorna är vanskligare. Fynd inuti skeppssättningen kan i princip ha tillkommit både före, under eller långt efter anläggningsperioden. De fynd vi hittills har talar för olika användningssätt.

Artikelserie om Ales stenar

För Ale nr 1 1995 skrev jag en artikel, som var avsedd att vara den första i en liten serie om Ales stenar (Strömberg 1995, s. 17 ff). Där berörde jag frågan om skeppssättningens betydelse för de nutidsmänniskor, som söker sig till denna natursköna plats för att – mer eller mindre medvetet – uppleva vad de saknar i en tillvaro utan den nära kontakt med kyrkan, som var vanlig förr. Den mäktiga fornläggningen med sin placering i öppet landskap på Kåsebergaåsen, avskild från bebyggelsen men nära kust och hav, utövar en stor dragningskraft på många människor.

Att fornläggningen numera är så välbekant har medfört att turisterna ökat och hört i antal. Det kan upplevas som störande för dem som söker stillhet och samhörighet med naturen. Till den moderna tiden hör ju »exploatering» av vissa fornminnen för arrangemang av olika slag såsom t.ex. teaterföreställningar och konserter. Detta är enligt min mening positivt, om fornläggningen inte bara användes som en effektfull kuliss utan verkligen integreras i föreställningens tema. Men det kan samtidigt ligga en fara i att låta fornminnesområdet bli en nära nog permanent »lokal» för föreställningar och arrangemang av varierande karaktär. Det blir en balansgång mellan en rad olika intressen, där man i första hand måste skydda fornminnet och dess närmaste omgivning.

I skyddsaspekten ligger också ett starkt önskemål om att lösa skötselproblemen inom området. Det ständigt ökande antalet besökare kan innebära slitage på mark och fornminne (särskilt om man klättrar upp på blocken och om man river bort lavar). De många betande korna har ansetts göra nytta men har uppenbarligen också åstadkommit vissa skador. Att komma tillrätta med dessa problem är en uppgift för fornminnesvårdande myndigheter.

Denna nya artikel tar efter en presentation av det pågående projektet upp en rad olika sätt att se och förklara Ales stenar. På grund av det begränsade utrymmet kommer varje tolkning att beröras mycket kortfattat. Syftet är att visa mångfalden. I en eller flera kommande artiklar skall resultaten från våra undersökningar såväl i och vid Ales stenar som på olika platser längs Kåsebergaåsen omtalas och relateras till den kunskap vi har om bygden norr om åsen.

»Aleprojektet»

Innan olika tolkningar i gången och nyare tid föres på tal är det dock angeläget att påpeka att projektet »Ales stenar och Kåsebergaåsen» bedrivs vidare i små etapper, vilket är en naturlig följd av de ytterst begränsade ekonomiska resurserna men också kan ses som en viss fördel eftersom man bör gå försiktigt fram i ett område som detta. Som projektets namn antyder gäller det undersökningar av två olika slag.

I första hand kommer studier och fältarbeten vid *Ales stenar*, där redan en del arbeten utförts. Förutom de mätningar m.m. som arkeoastronomen Curt Roslund utfört (se längre fram i artikeln) har geologiska studier av *stenmaterialet* i samtliga block samt en del av packningsstenarna genomförts av olika specialister. Därigenom har vi fått säkrare kunskap om var vissa block, i första hand stävstenarna av hardebergasandsten, kan ha hämtats, och för andra stenar kan i varje fall ursprungsområdet bestämmas (Bergström et al. 1989, s. 1 ff; Bergström 1990, s. 2 ff). För åtminstone en del av blocken har vi på ett tidigt stadium diskuterat möjligheten av transport från de s.k. Tuvorna i Valleberga och närliggande socknars norra del. Vid undersökningen av de många stenkammargravarna i området, främst Hagestad, har det varit naturligt att räkna med att man utnyttjat

de rika förekomsterna här (t.ex. Strömberg 1990, s. 64 f), men vi har ändå inte velat utesluta andra orter.

Under året har en av deltagarna i projektets undersökningar, Hans Nilsson, studerat blockförekomsten i Valleberga tuvor och pekat ut ett ungefär kilometerlångt område från Hedvigsdals by i östlig riktning fram till Gyllerups gård.

Vid besiktning av stenförekomsterna tillsammans med Nilsson konstaterade vi att här förekommer större och mindre block i stor mängd. Enligt H. C. Steiner och S. Lindbom rör det sig bl.a. om granit och gnejs i olika sammansättningar. Här finns också kambrisk sandsten. Även om dessa stenar ännu ej undersökts närmare av urbergsspecialister har man dock fått en klar fingervisning om att stora block funnits att tillgå i riklig mängd. Samtidigt måste man iakta en viss försiktighet när det gäller att dra slutsatser utifrån denna förekomst. Det är inte säkert att människor handlade så rationellt under forntiden. Man kan ha sökt block av speciellt slag i fråga om form och storlek som ej har funnits i detta område, vilket just Jan Bergström understryker. Om det varit en kollektiv arbetsinsats från olika närliggande byar kan vissa block ha forslats längre sträckor. Man kan möjligen också ha tagit stenar från egna kultplatser som ett bidrag till en gemensam större kultplats.

Att olika stensorter är representerade i skeppssättningen innebär också att de kan ha en varierande klang, om de utsättes för slag. Det är rimligt att föreställa sig att man vid skilda tillfällen kallade människor samman med olika slags ljudredskap och att då även vissa block har fungerat som »klangstenar». En av medarbetarna i projektet är musikearkeologen Cajsa S. Lund. Hon har fått en muntlig uppgift om att barn från Kåseberga brukade slå på stenarna för ljudets skull och att klangen var olika i stävstenarna i förhållande till de andra blocken. Det finns ganska

många uppgifter i folktraditionen om att man använt stenblock som slaginstrument och även vetenskapliga arbeten härom. Cajsa S. Lund har för avsikt att genom olika försök seriöst pröva om det finns fog att anta att några eller alla blocken i Ales stenar verkligen kan ha fungerat som »klangredskap».

En av våra besökare, Lennart Höglund från Linköping, har framfört till oss att Ales stenar enligt hans åsikt kan ha fungerat *akustiskt* och att just parabelkonstruktionen har förstärkt ljudet. Man kan ha utgått från roderstenen och fått eko genom ljud mot t.ex. den närmaste stävstenen.

En mindre undersökning med *georadar* för att spåra bevarade stenkonstruktioner från gravar eller andra anläggningar under matjordslaget har nyligen utförts av Peter Ulrikson från institutionen för geoteknologi i Lund men denna är ännu ej utvärderad. Andra typer av undersökningar planeras för kommande säsong.

En intressant specialstudie har gjorts på block för att testa den varierande *vittringsgraden* (Sjöberg 1993). Dessutom har varje enskilt block studerats noggrant från såväl arkeologisk som geologisk sida för att avslöja den eventuella förekomsten av välbevarade resp. vittrade *skålgropar* (och andra ristningar) och placeringen av dessa, vilket givit viktig information om förutsättningarna för skålgroparnas tillkomst. En källkritisk utvärdering härav kommer att göras.

En första *fosfatkartering* har genomförts inom hela det inhägnade området liksom även användning av *metallsökare* prövats inom vissa ytor. Insamling av *lösfynd* har företagits i olika omgångar. Dessutom har *utgrävningar* i mindre skala förekommit varvid som ovan omtalats bl.a. träkol från en centralt belägen grop har C14-daterats till vikingatid. Ett par schakt inom stenskeppets sydöstra del har också givit stoff för datering. Grävning genom skeppet för att få profiler invid orub-

bade block har påbörjats men ännu ej avslutats. Som ovan nämnt vore fynd av föremål eller organiskt material under eller omedelbart intill sådana block ytterst viktiga för dateringen av skeppssättningen.

Den andra delen av projektet är inriktad på *Kåsebergaåsen* på båda sidor om Kåsehuvud med Ales stenar. Genom att spåra förhistoriska lämningar av olika slag såsom boplatser, gravar och ev. kultplatser och i samband därmed få kännedom om tidigare funna föremål i området kan man få en uppfattning om på vad sätt och i vilken utsträckning åsen har använts under olika perioder. Det är viktigt med hänsyn till den omfattande bebyggelse, som nu är väl känd genom våra tidigare undersökningar på slätten strax norr om Kåsebergaåsen. För dem som bodde där kan åsen ha fungerat dels som en transportled mellan gård, strand och hav, dels som ett resursområde (betesmark för boskap, viss jakt, fångst samt/eller insamling). Vid våra rekognosceringar har påträffats ett stort antal föremål, som ger ledtrådar om vilka delar av åsen som varit mest attraktiva för åtminstone tillfälliga uppehåll.

Projektet gavs från början en tvärvetenskaplig inriktning med ämnena arkeologi, geologi och arkeoastronomi jämte vissa specialundersökningar. Namnet på skeppssättningen hade redan behandlats av två specialister, som kommit till olika resultat (Ljunggren 1960 och Areskoug 1978).

Direkt efter de första månadernas fältarbeten inom projektet publicerades resultaten av Roslund och Strömberg i en temabok som också innehöll några andra artiklar med anknytning till Ales stenar (Ystadiana 1990). Därefter har vissa delresultat redovisats i en serie artiklar och mindre skrifter av Roslund (bl.a. 1991, s.179 ff och Strömberg & Roslund 1991, s. 1 ff) Sjöberg (1993) och Strömberg (1991, s. 159 ff; 1992, s. 19 ff; 1994 a, s. 13 ff; 1994 b, s.73 ff), och sådana kommer

fortlöpande att publiceras tills en sammanfattning kan göras.

Till förutsättningarna för tolkningen av Ales stenar *utifrån projektets undersökningar* finns det anledning att återkomma.

På fig. 2 har sammanställts en rad olika tolkningar, som har framförts under äldre och nyare tid.

Äldre tolkningar om skepp och sjöfarare

I detta sammanhang kan man bortse från exempelvis folkfantasins utpekande av en jätte som byggherre till det stora skeppet eller andra folksägenmotiv. Syftet är i stället att sammanställa en del av de skilda förklaringar, som har framförts för att få en uppfattning om bredden på dessa och undersöka om det finns beröringspunkter, som är intressanta ur någon aspekt. Som ett enda exempel på folksägnen med lång tradition kan ändå nämnas att det enligt kåsebergabon Lennart Håkansson så sent som i hans barndom berättades att en vikingahövding, Olav Tryggvason, skulle ha begravts med sitt skepp i Ales stenar efter slaget vid Svolder, som ju enligt en tolkning skulle ha ägt rum i trakten av Rügen (Håkansson 1984, s. 169 f). Det skulle förutom en tidsangivelse till omkring år 1000 innebära att man ansåg stensättningen rymma ett till platsen uppforslat skepp, i vilket den döde hövdingen placerades.

Ett visst intresse har sockenprästen Niels Ipsens uppgifter som nedtecknades 1624 om att bönderna i trakten säger att »All» ville bygga en *hamn* nedanför åsen med »Als stene» (återgivet hos Åberg 1960, s. 40). Det borde rimligtvis visa på en förbindelse mellan stenskeppet och den nuvarande hamnen med fiskeläget, vilket ju kan synas naturligt med hänsyn till det ringa avståndet och landskapets karaktär.

Ipsens beskrivning är dock något oklart formulerad beträffande läget för den tänkta hamnen. Det skulle också kunna gälla ett

annat ställe med en djup sänka i åsen närmast stranden. Uppgiften om att All i denna hamn skulle kunna ta in och ut sina skepp talar för att han tänktes vara en *sjöfarare* av betydelse.

En naturlig skyddad hamn har säkert spelat en stor roll för bosättningen i området under olika förhistoriska perioder.

Stensättningen som inramning för grav

På G. Buhrmans karta från 1684 kallas Ales stenar för »Urbani graf», alltså en tolkning av fornlämningen som *grav*. Benämningen Urbans grav återkommer senare flera gånger såsom hos Floræus, Hilffeling, Nyman och Bruzelius. Nyman meddelar 1801, att enligt bönderna på orten skulle Urban ha bott på Kåsehuvud och före sin död ha låtit transportera dit block från Valleberga tuvor. Med hänsyn till det långa tidsavståndet kan man givetvis inte oreserverat lita på detta uttalande, men det är ändå en intressant uppgift. Tuvorna har som ovan sagts kännetecknats av en rik stenförekomst, som gjort områdena svårödlade. Sannolikt föreställde man sig att stora block kunde ha hämtats här. Man kan anta att blocken varit väl synliga under den tid då Nyman skrev ned sina uppgifter.

Enligt traditionen ville man gärna se stenskeppet som inramning för en grav (fig. 2 A). Hur själva graven varit beskaffad hade man sannolikt ingen uppfattning om. Kanske föreställde man sig en gravkista av samma slag som användes vid kristna begravningar men med utövande av hedniska ceremonier.

Hög

När sedan under 1800-talet vissa kända fornforskare omnämnde Ales stenar tog de inte närmare upp frågan om syftet med anläggningen. Sven Nilsson bidrar med att återge en muntlig uppgift om att stenarna fordom varit täckta av en hög som sedan »blåst bort». Detta stämmer ej med de äldre kartorna och berättelserna om stensättningen. Det är snarare ett

Tolkningar

A. GRAV, ev. KENOTAF
för sjöfarare / storman
vikingatid?

B. GRAV (AR)
för storman med efterkommande
i eller invid skeppssättningen
Även uttryck för tro om livet efter detta
bronsålder - vikingatid

C. EJ PRIMÄRT GRAV
(ev. sekundärt anlagda gravar)
Många tolkningar

Mätare av tiden
stenålder - järnålder

Symbol för makt och långväga
kontakter
stenålder - vikingatiden

Kult- och samlingsplats
stenålder - vikingatid

Främling på platsen (Hadrianus)
äldre romersk järnålder

Symbol för ledungsorganisation
(vendetid -) vikingatid

Indikationer

skelettrester (obrända / brända)
samt utrustning

d:o
konstruktionens form och orientering
fyndens karaktär

läge, form och orientering

läge och storlek

läge, fynd av offerkaraktär, ev. skål-
gropar m.m.

läge, form, längdmått, orientering,
antal stenar m.m.

läge, storlek, antal stenar

Fig. 2. Tolkningar (urval) jämte viktigare indikationer.

tecken på att starka vindar förflyttat sand och jord fram och åter över åsen.

Bautastenar, Hilfelings stenar, sidoskepp

Nils Henrik Sjöborg påtalar särskilt att det rör sig om bautastenar som »enligt Odens lag» restes vid en avliden hjältes grav. Detta uttalande bör tolkas så att Sjöborg ser anläggningen som en gravplats för en man, som utfört stordåd av något slag. Även Nils Gustaf Bruzelius, som vid olika tillfällen under 1800-talets senare hälft beskrivit Ales stenar, uppehåller sig vid tolkningen som grav, anlagd för en sjöfarande viking. Att Hilfeling betydligt tidigare här endast ser tre stenar på varje sida kan synas märkligt. Möjligen skulle en del av dessa små block under hans tid ha varit täckta av sand eller vegetation, men detta är ändå inte någon helt godtagbar förklaring (Strömberg 1990, s. 72 ff).

Att söka nå klarhet i fråga om Hilfelings stenar resp. Bruzelius' sidoskepp är en av utmaningarna i projektet. Det gäller två olika typer av anläggningar, varav den ena kan vara en fristående konstruktion och den andra sannolikt direkt bunden till skeppssättningen.

Montelius

Först 1917 togs Ales stenar upp i en artikel av vetenskaplig natur genom Oscar Montelius. Enligt honom är stenskeppen »typologiskt» utvecklade ur verkliga fartyg med mellanled i form av efterbildningar i trä resp. sten under jord. Han diskuterar också föreställningar bakom idén med begravning i skepp. Dateringen är enligt Montelius i de flesta fall vikingatid, även om han anför exempel på gotländska stenskepp från bronsåldern och övergången till järnåldern (fig. 2 B. Montelius 1917, s. 41 ff).

Kenotaf

I samband med tolkningen av Ales stenar som en grav bör man tillfoga ett närbesläktat syfte,

nämligen som *kenotaf*. Det skulle då gälla en eller flera som dött på havet eller i främmande land som man ville ge en symbolisk gravplats i hemorten. I så fall vore vikingatiden den rimligaste dateringen. Att bygdens män deltog i vikingafärder vet vi genom runstenen från Valleberga, samma socken som Kåseberga by med Ales stenar. Den omtalar att Sven och Thorgot reste stenen efter Manne och Svenne, som »ligger i London» (Jacobsen & Moltke 1942, sp. 382 f; jfr Strömberg 1994 a, s. 88).

Att skeppssättningen enbart skulle ha byggts som en kenotaf är dock inte troligt. Syftet borde vara att på denna plats också ägna sig åt kultiska ceremonier och andra aktiviteter.

Montelius tvivlar på att skeppssättningar skulle kunna vara kenotaf. Han anser att de är gravar. Obrända lik kan ha förmultnat helt och därför ej kunnat spåras (Montelius 1917, s. 47, not 3). Det finns dock en diskussion i äldre litteratur härom (se uppgifter härom hos Ohlmarks 1946, s. 13 ff. Jfr även Björkhager 1992, s. 3 f).

Mätare av tiden med sol eller måne

Arkeoastronomins framväxt kom att betyda en nyorientering inför studiet av vissa forn-lämningar. Kalendariska funktioner ställs framför resp. vid sidan av andra syften med konstruktionerna (fig. 2 C). I detta sammanhang är Stonehenge den mest kända anläggningen i vår del av världen. Det var också denna, som inspirerade till nya tolkningar av Ales stenar, som först framfördes av Göran Lind och senare mera genomgripande av Curt Roslund från Astronomiska avdelningen vid Chalmers tekniska högskola i Göteborg (Lind 1977, s. 19 ff; Roslund 1979, s. 6 ff; 1990, s. 113 ff).

Roslund anser att stensättningen har konstruerats av två motställda parabler och att man med hjälp av stenarnas placering kunde bestämma tidpunkterna för årstidsväxling-

arna, varvid sommarsolståndet borde vara viktigast. Enligt hans första beräkningar skulle tidpunkten för konstruktionen av Ales stenar vara ca 500 f.Kr. med viss marginal framåt och bakåt. Efter kompletterande undersökningar har Roslund justerat sina beräkningar till mellan ca 300 f.Kr. och 300 e.Kr. beroende på den varierande siktbarheten vid horisonten (Roslund 1991 a, s. 181).

Mot Roslunds hypotes har vissa invändningar framförts även om det ansetts sannolikt att stensättningens form och orientering visar på god kunskap om solens och månens placering under olika tider på året. Särskilt kan nämnas Göran Henriksson från Astronomiska observatoriet i Uppsala som inte gärna vill acceptera parabelhypotesen utan anser att man snarare har att utgå från en rombisk form. En möjlighet är enligt Henriksson att en total *månförmörkelse* skulle kunna ha föranlett uppförandet av Ales stenar. Två sådana har enligt honom inträffat, nämligen vid vintersolståndet 2216 f.Kr. samt i december 299 f.Kr. Strax efter en månfmörkelse kan man enligt Henriksson ha gjort en provisorisk markering av riktningen till fullmånens nedgång och senare har man byggt en mera stabil konstruktion. Han anser den första månfmörkelsen vara den mest sannolika (Henriksson 1994, s. 1 ff). Det skulle innebära att Ales stenar vore en stenåldersanläggning från (första hälften av) senneolitikum som enligt nyare dateringar infaller under tiden ca 2300–1800 f.Kr. Denna period är ganska väl företrädd med såväl ytfynd inom det inhägnade området som fynd i matjordslagret inuti stensättningen.

Den danska statistikern Hanne Dalgas Christiansen med kunskaper även i arkeo-astronomi har i en undersökning fört in ovan-nämnda Hilfelings stenar i sina resonemang om anläggningens funktion för iakttagelser av solens och månens ställning. Hon anser att de hör samman med stensättningen och har räk-

nat ut var de en gång har placerats (Dalgas Christiansen 1992). Från projektets sida har vi undersökt några av de angivna ställena utan att finna spår av fundament eller stödpackning. Dessa troligen mindre block behöver dock inte ha varit nedgrävda i marken.

Bland arkeologer har några ställt sig positiva till en tidig bronsåldersdatering, medan andra är avvisande eller åtminstone avvaktande (jfr Strömberg 1994 b, s. 84).

För bondesamhället var det viktigt att kunna fastställa tidpunkter för årstidsväxlingar. Särskilt borde detta gälla yngre stenålder och bronsålder, medan en sådan beräkningsmetod vore onödig under exempelvis vikingatiden. Att godta hypotesen om stenskeppet som astronomiskt instrument innebär att man för anläggningens tillkomsttid till ett äldre skede, när inga andra metoder var lika pålitliga.

Att Ales stenar alltjämt inspirerar till egna idéer och ställningstaganden hör vi rätt ofta vid våra fältarbeten. Som ett av många exempel kan nämnas Bengt Myllenberg's försiktigt framförda hypotes om att man byggt stensättningen för att kontinuerligt kunna mäta antalet *soltimmar* året runt, vilket ju var viktigt såväl för bondens vardagliga sysslor på åker och äng som för kustbons fiske och annan fångst till sjöss eller på land. Han finner nämligen en påfallande överensstämmelse mellan den »dagometer» han själv konstruerat för arbetstidsberäkning på 60-talet och stensättningens speciella form (Myllenberg 1995, s. 37).

Maktsymbol och/eller kultplats

När jag författade min första artikel om undersökningarna vid Ales stenar deklarerade jag att min avsikt varit att försöka frigöra mig från min tidigare starka övertygelse om att det är fråga om en anläggning från yngre järnålder-vikingatid (Strömberg 1990, s. 104 ff). Stora skeppssättningar hade man förut ansett

sig ha anledning att datera sent i vår förhistoria. Men situationen hade som ovan nämnts förändrats genom arkeoastronomins framväxt och diskussionsinläggen från bl.a. Curt Roslund, som argumenterade för en datering till slutet av bronsåldern med vissa marginaler.

Det finns onekligen mycket som talar för att man valt denna plats på grund av det ovanliga läget med dess speciella kvalifikationer av vilka en varit möjligheterna att studera solens och månens ställning under olika årstider. En annan fördel med denna plats kan ha varit dess lämplighet som samlingplats för flera bosättningsgrupper i grannskapet.

Bronsåldern är väl företrädd i Valleberga med omgivning. Detta gäller hela skedet men framför allt den äldre bronsåldern med bl.a. den anmärkningsvärt rikt utrustade mansgrav, som vi har undersökt i just Valleberga. Enligt min mening är bronsrikedomen i graven ett tecken på att denne man har haft en ledarställning baserad på bronsimport och produktion av bronsföremål. För att kunna organisera varuutbyte måste ett betydande överskott av inhemska varor produceras och insamlas. När man studerar fynd från gravar i omgivningen finner man även där bronsföremål av hög klass ehuru i mindre kvantiteter. Det finns också ett viktigt depåfynd med bronsyxor från samma tid från en plats endast någon kilometer från Ales stenar. Man får heller inte glömma de talrika gravhögar som ger en karakteristisk profil åt det i stort sett öppna landskapet och som vittnar om ett stabilt bronsålderssamhälle.

Med dessa utgångspunkter var det naturligt att hypotetiskt inlemma Ales stenar i ett bronsålderssammanhang. När metallen blir en värdefull och åtråvärd symbol kan detta ha föranlett ledande personer i området att markera sin sammanhållning och sina gemensamma intressen för handelskontakter över havet med en stensättning i skeppets form.

När denna får stora dimensioner är den en symbol för en *maktposition*, som är väsentlig för att kunna organisera produktionen och knyta kontakter. Tankar om att främst de gotländska stenskeppen skulle vara ett uttryck för kontroll av varuutbytet under bronsåldern har framförts av Göran Burenhult. Han betonar dock att sjöfarare eller skeppsbyggare låg bakom denna sed och att det inte är fråga om stora och ensamliggande anläggningar (som Ales stenar) utan en mängd skeppssättningar med mycket växlande dimensioner (Burenhult 1991, s. 165).

Men det är svårt att föreställa sig monumentet Ales stenar byggt endast som en makt-symbol även om makt rimligtvis ligger bakom alla stora satsningar. Makt att ta resurser i anspråk, att använda mark, att transportera byggnadsmaterial, att planlägga och färdigställa arbetet. När konstruktionen är färdig skall den ha en plats i samhället. Om datering är någon del av bronsåldern är *sol-kulten* i förening med främst fruktbarkult en naturlig tolkning. Den kan förena alla genom sin avgörande betydelse för bondens vardag. Man kan ha samlats till kultiska riter på åsen vid årstidsväxlingar.

Mina tankar om hur Ales stenar skulle kunna ha fungerat – om datering vore bronsålder – åskådliggjorde jag i Ystadiana med en enkel teckning (fig. 3). Makten är koncentrerad till Valleberga med dess på bronsrike hövding (fig. 3). Till honom har överskottet från produktionen insamlats och härifrån har prestigevaror sedan fördelats i omgivningen, och i samband med årstidsväxlingar har kult förekommit och stenskeppet därigenom spelat en viktig roll för bygden (Strömberg 1990, fig. 35).

Stöd för hypotesen om maktsymbol och kultplats tyckte jag mig få genom de skålgropar som vi redan vid en första granskning fann på vissa block och som vi vid de fortsatta undersökningarna konstaterade på ännu fler.

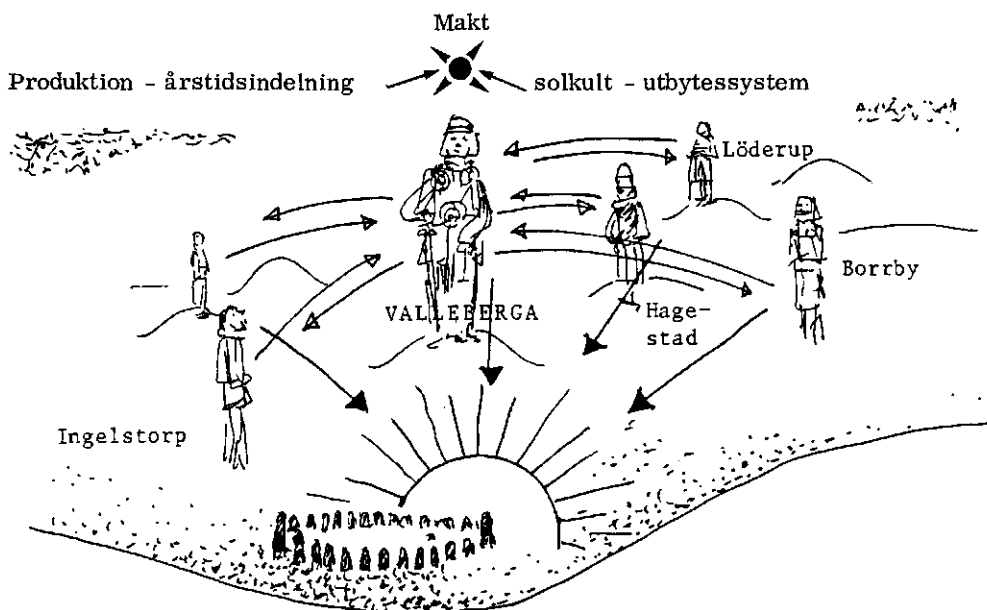

Fig. 3. En modellsbild över ett hierarkiskt uppbyggt bronsålderssamhälle i Valleberga och närliggande bygd med bronsimport och varuutbyte samt årstidsväxlingar firade i skeppssättningen på Kåsebergaåsen.

Dessutom hade vi själva påträffat enstaka bronsföremål i området och kunde i olika sammanhang få belägg för att bronser tidigare tagits tillvara i närheten av Ales stenar. Senare har förf. Bob G. Lind, som sedan något år tillbaka förbereder en populärvetenskaplig skrift om Ales stenar, genom kontakter med lantbrukaren John Jönsson i Kåseberga, informerats om att en halsring från yngre bronsåldern, som nu förvaras i Ystads klostermuseum, är funnen på 30-talet av Jönssons far (Jarlsbo 1994). Fyndplatsen låg ca 80 m från skeppet. En annan ring i privat ägo säges vara funnen 1916 eller 1917 i närmare kontakt med Ales stenar. Beklagligtvis har upphittaren inte velat informera oss om detta fynd när vi efterlyste föremål från området nära Ales stenar. Man har tyvärr inte haft klart för sig hur viktigt det är för utvärderingen av områdets förhistoria att ett sådant fynd kan bli sakkunnigt undersökt. Även om det hade varit värdefullt för klostermuseet i Ystad att sedan få förvärva detta föremål kunde den nuva-

rande innehavaren efter dokumentationen behålla föremålet i sin ägo.

Alla dessa föremål vittnar om att platsen varit besökt under olika delar av bronsåldern, främst de yngre avsnitten. De är spridda över området och kan inte direkt förknippas med Ales stenar. Skeppssättningen kan ha funnits på plats när dessa föremål hamnade i dess omgivning men säkert kan de inte bindas till just Ales stenar. Det kan ha funnits någon annan typ av konstruktion på platsen. Någon eller några av skålgropsstenarna kan ha ingått i en sådan. Värt att notera är att vissa skålgropar har en märklig placering på stenar nära marken eller på baksidan, vilket kan tyda på att blocken i dag har sekundär placering.

Skålgropar har tillkommit under både sten-, brons- och järnålder även om man i första hand förknippar dem med bronsåldern. De uppträder inte endast på fast berg utan även på lösa block som i detta fall utan även på mindre stenar. Av den sistnämnda typen har vi goda exempel i gravfynd från sen sten-

ålder-tidig bronsålder i det närliggande Ingelstorp (Strömberg 1982, fig. 50, 54 och 57). Solhjul eller solkors är däremot säkrare tecken på bronsålder. På ett av blocken i södra sidan trodde vi oss ha upptäckt ett sådant solhjul, som med viss försiktighet togs som stöd för en bronsåldersdatering (Strömberg 1991, s. 170, fig.4). Geologen professor Jan Bergström ansåg dock inte att man hade rätt att utan förbehåll tolka detta som en äkta hållristning på grund av stenmaterialets sammansättning i blocket och den därigenom speciella vittringen. Samma sak gäller andra »tecken» på vissa block.

Var kejsar Hadrianus arkitekt och idégivare för Ales stenar?

En djärv teori har nyligen i en rad tidningsartiklar lanserats av Hans Nilsson, Hedvigsdal. Som lekman har han efter långvariga studier av litteratur om antiken formulerat en serie argument för att Ales stenar skulle ha planlagts av kejsar Hadrianus på åsen i Kåseberga vid vintersolståndet 121 e.Kr. och sedan påbörjats under de följande månaderna (Nilsson 1995).

Hadrianus ville uppleva vintersolståndet i Norden och fick sedan idén att planera monumentet Ales stenar. Till den i jämförelse med andra skeppssättningar avvikande orienteringen på anläggningen har han fått inspirationen från grekiska tempel. Skeppssättningens form kännetecknas av en bred stäv mot havet i SO och en ramm (rodersten) samt i NV en spetsig stäv. Denna form återfinnes i medelhavskulturen. Hadrianus bestämmer längden till 225,5 romerska fot, varigenom anläggningen får sin datering till 122 e.Kr. genom omräkning via olympiader. Avståndet till roderstenen är 11,5 fot, vilket skulle informera om Hadrianus' födelseår som var 76 e.Kr. Mellan sina olika i skrift dokumenterade resor 121–122 e.Kr. till Tyskland (där han lät förbättra gränsbefästningarna, limes), Hol-

land (där han grundade ett forum) och England (Hadrianusvallen) skulle han teoretiskt sett ha haft möjlighet att med minst en kohort på 480 (eller fler) man resa till Skånes sydkust, vistas där några vintermånader, se solen gå upp och sedan detaljplanera stensättningen. Hans Nilsson påpekar att Hadrianus också hette Aelius, som ju något liknar Ale.

Ingående skildrar sedan Nilsson hur han tänker sig att Ales stenar tillkommit för att återge solguden Helios' pokal med nio muser och 49 okeanider (havsnymfer) markerande skeppets kantstenar. Även Hilfelings stenar får en plats i denna säregna konstruktion.

Dessa artiklar är en fascinerande läsning. Den reslystne och resvane Hadrianus skulle ha tillfredsställt en gammal dröm att få se solen gå upp i ett nordligt land. Han tar många man med sig och ger sig ut på en hemlig utflykt. När han stiger iland vid Kåseberga är det tydligen ingen som hindrar honom från att slå läger med alla sina följeslagare, röra sig fritt i omgivningen, skaffa mat och genomföra sina idéer. Han har självrådigt trätt in i ett för honom fullständigt främmande område. Initiativet till uppförandet av Ales stenar skulle därmed helt vara Hadrianus' eget. Man kan fråga sig om befolkningen i just detta område betraktade nykomlingarna som tillfälliga välkomna gäster eller som inkräktare. Kanske har man förut fått besök av resande handelsmän, som saluförde dyrbara varor från romarrikets domäner och bytte till sig lokala produkter och mat, men det är svårt att föreställa sig att det då skulle röra sig om så stora skepp med många man ombord.

Åsen hade sedan årtusenden tillbaka spelat en viktig roll som resursområde, som transportled till havet, troligen även som färdväg i åsens längdriktning och som kult- och kanske också gravplats under åtminstone bronsåldern. Åsåg man stillatigande uppförandet av en monumental anläggning i sitt eget närområde? Lät man främlingar släpa iväg

stenblock, på vilka tidigare generationer vid utövande av kult huggit in skålgropar? Eller deltog man i arbetet? Accepterades verkligen en anläggning i skeppets form av människor i trakten under andra århundradet e.Kr.? Även om Hadrianus ansåg att han i konstruktionen tillfört information om såväl tidpunkten för stensättningens tillkomst som sin egen ålder förvånas man ändå över att ingen inskription eller annan källa har något att meddela om denna märkliga resa. Många frågor kommer säkert att ställas när författaren inom kort lagt fram sitt fantasirika men ändå logiskt uppbyggda teoribygge i en skrift.

Symbol för ledungsskepp eller tingsplats

En tolkning som länge föresvävat mig är att Ales stenar skulle kunna ha byggts som en manifestation av områdets anknytning till en ledungsorganisation (Strömberg 1994 b, s. 88). En sådan har funnits i Danmark och i Mälardistriktet under medeltid och sannolikt även något tidigare (Larsson 1989). Befolkningen, i första hand bönderna, var skyldig att ställa upp med skepp i oroliga tider. Även under vikingatiden och kanske ännu tidigare, kan det ha varit nödvändigt att sluta sig samman för att försvara sin bygd. Det stora skeppet uppe på åsen var lätt att se från havet och skulle visa sjöfarare att här fanns en aktiv försvarsstyrka.

Åke Ohlmarks diskuterar i sin bok om gravskeppet, om skeppssättningarna ev. kan sättas i samband med ledungs- och tingsväsendet. Han påpekar dock att Kåsebergaskeppet endast har 58 stenar och ej de 60, som krävs för att vara delbart med 12 (Ohlmarks 1946, s. 15 ff). Men det ursprungliga antalet är inte säkerställt. Vi har funnit stödpackning för ytterligare ett block, och det kan ha funnits fler.

Även som tingsplats kan stensättningen ha fungerat, fastän det i så fall kan vara en sekundär användning. När människor har

samlats för kultiska ceremonier kan också rättsfrågor och samlevnadsproblem ha behandlats.

Många åsikter om Ales stenar

De tolkningar och synpunkter som här har framförts om Ales stenar och som åskådliggjorts på fig. 2, är ett representativt urval. Man ser att anläggningen till en början har knutits till enligt nutida synsätt enkla föreställningar om en sjöfarare eller annan storman och då naturligt nog som grav, även om tolkningen som kenotaf också förekommer.

Oscar Montelius förde in anläggningen i en seriös diskussion om skepp och skeppssättningar och olika tidsanknytningar. Först en tid efter den senaste restaureringen (1956) kom Ales stenar i blickpunkten. Gustaf Åbergs värdefulla sammanfattning om äldre data kom 1960, och 1979 kom Curt Roslunds artikel om parabler och sommarsolstånd. Göran Henriksson har vissa invändningar mot Roslunds teori och för fram egna idéer om varför skeppssättningen byggdes. Under senare år har intresset för fornlämningen stadigt stegrats. Många känner sig kallade att försöka besvara frågor om ålder och funktion.

Det projekt som efter vissa förberedelser sattes i gång i slutet av 80-talet skulle arbeta långsiktigt. Det syftade till att utan större ingrepp men med olika metoder öka kunskapen om Ales stenar. Detta har också kunnat förverkligas fastän arbetet inte avslutats ännu. Vår inställning är ännu att det visserligen kan ha funnits ett *dominerande syfte* med stensättningen men att starka skäl talar för att det har funnits fler eller att innebörden efterhand förändrats.

Ales stenar ses av de flesta som en skeppssättning, som dock företer vissa särdrag. Den är större än andra stenskepp men framför allt väcker den uppmärksamhet genom sitt läge med den fria sikten åt flera håll och genom att det inte är fråga om placering på ett gravfält

Fig. 4. Ales stenar vid restaureringen 1956. Foto Bertil Centerwall.

av det slag som gäller för andra skeppssättningar. Detta gör att besökaren anar en speciell innebörd, som det är lockande att försöka förstå.

Vid det arkeologiska studiet är framför allt tre saker viktiga:

- 1) Ales stenar bör i fråga om konstruktionen med alla däri ingående element jämföras med andra stensättningar med besläktad form i Norden.
- 2) Fynd och andra data inuti och strax intill anläggningen bör diskuteras med hänsyn till deras samband – eller inte samband – med Ales stenar. Det gäller vad som eventuellt fanns på platsen före stensättningens tillkomst (boplats, kultplats och/eller gravar), frågan om tidpunkten för och anledningen till konstruktionen samt vad som hände sedan, dvs. hur länge och på vad sätt man fortsatte att använda Ales stenar och området däromkring. Man måste överväga de olika tolkningar som framförts från arkeoastronomisk sida, och man bör ha en bild av landskapets utseende och tillgängliga resurser under olika perioder och om

befolkningsgruppernas ungefärliga storlek och sociala struktur.

- 3) Om säkra gravfynd påträffas inom eller i omedelbar närhet till Ales stenar uppkommer frågan om hur dessa fynd skall tolkas (utöver det vanliga med datering och eventuell bestämning som mans- eller kvinnograv). Det gäller *innebörden*, alltså vad dessa olika fynd kan tänkas signalera om människors uppfattning om livet, samhället och övergången till en annan tillvaro. Fynd är inte bara ting utan också meddelanden, som åtminstone till en del och mer eller mindre säkert kan tolkas i dag, många generationer efter den tid då de var aktuella och lättförståeliga för alla.

Det är också viktigt att försöka förstå hur människor uppfattat det »rituella» landskapet. Var *åsen* ett sådant landskap och i så fall under vilka forntidsperioder? Och vad betydde det i så fall för människor?

Till sist: restaureringarna har givetvis varit angelägna för att bereda Ales stenar sin rätta plats bland landets främsta fornminnen. Men

Fig. 5. Ales stenar vid restaureringen 1956. Framför den nordvästra stävstenen skymtar den s.k. altarstenen av hardbergasandsten (på baksidan med en skrovlig yta, som tolkats som inskrift). Foto Bertil Centerwall.

man beklagar djupt den bristfälliga dokumentationen 1916 och i än högre grad 1956, då man hade förväntat sig en betydligt utförligare redogörelse för arbetet. Projektet styrdes från Stockholm och var troligen av nödvändighet snävt kostnadsberäknat. Det gällde att avlägsna flygsand, resa stenar och gräsbeså marken innan det åter var turistsäsong. Men man kan tycka att det hade legat nära till hands att utnyttja friläggningen av skeppets totala inneryta till någon form av undersökning såsom renskrapning av åtminstone vissa mindre arealer samt sondering med spett företrädesvis längs mittlinjen. Att detta inte gjordes hade säkert flera orsaker, varav brist på personal (situationen då var markant annorlunda än i dag) och medel var ett par. Årstiden, slutet av november och början av december, ansågs sannolikt vara lämplig eftersom man ville skynda sig att iordningställa området. Men det var samtidigt på grund av dis och mörker sämsta tänkbara tid för dokumentation i större skala. Fotograf Bertil Centerwall från Lunds universitets historiska

museum tog ett par bilder, varav en visar hela stensättningen efter avschaktningen (fig. 4) och en annan visar ena hälften, dock med vid första anblicken förvånande resultat (fig. 5).

Även om man vid olika tillfällen har bemödat sig om att söka klargöra vilka stenar som står orubbade resp. är flyttade råder ännu ovisshet om placeringen av enskilda block. Endast noggrant utförda fältarbeten skulle kunna visa i vilken utsträckning Ales stenar av i dag överensstämmer med den ursprungliga stensättningen!

Referenser

- Areskoug, H. 1978. Ales stenar, Alstenabjer, Alsmark och Albo härad. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1978. Lund.
- Bergström et al. 1989 = Bergström, J., Daniel, E., Herner, E., Kornfält, K., Strömberg, M., Wikman, H. 1989. Ales stenar – stenarnas historia. *Ale* 1988: 4. Lund.
- Bergström, J. 1990. Ett geologiskt studium av Ales stenar. *Ystadiana*. Ystad.
- Björkhager, V. 1992. Kenotafer – finns de? *En undersökning av gravmaterial från Uppland och Södermanland*. Sem.upps. Uppsala universitet.

- Burenhult, G. 1991. *Arkeologi i Sverige* 2. 2:a upplagan. Höganäs.
- Dalgas Christiansen, H. 1992. Astronomical and geometrical structure in Ales stenar. Manuskript.
- Henriksson, G. 1994. *Arkeoastronomi i Sverige*. Andra upplagan. Astronomiska Observatoriet i Uppsala.
- Håkansson, L. 1984. Mitt Kåseberga. *Ystadiana*. Ystad.
- Jacobsen, L. & Moltke, E. 1942. *Danmarks Runeindskrifter*. Text. Kbhvn.
- Jarlsbo, L. 1994. Halsring bevis för att Ales stenar var offerplats på bronsåldern. *Ystads Allehanda* 5.12 1994.
- Larsson, G. 1989. *Ledung, ledungsskepp och territoriell indelning*. Sem.upps. Uppsala universitet.
- Lind, G. 1977. Har skeppssättningar haft en astronomisk funktion? *Elementa* 60 (1977: 3).
- Ljunggren, K. G. 1960. Ales stenar. En fornminnesgrupp i filologisk belysning. *Sydsvenska ortnamnsföreningens årskrift 1959–1960*. Lund.
- Montelius, O. 1917. Stenskeppet vid Kåseberga. *Minnesskrift 1907–1917 utgiven af Ystads fornminnesförening*. Ystad.
- Myllenberg, B. 1995. Visar Ales stenar antalet soltimmar året runt? *Populär Arkeologi* 13:1. Luleå.
- Nilsson, H. 1995. Vintersolstånd och Ales stenar. – Reslysten kejsare svaret på Ales gåta? – Den unge Ale och en kejsares väg. – »Vi skall bygga Helios pokal». *Skånska Dagbladet* 12.2, 19.2, 26.2 och 5.3 1995.
- Ohlmarks, Å. 1946. *Gravskeppet*. Lund.
- Roslund, C. 1977. Ale – forntidsmatematiker och astronom? *Forskning och Framsteg* 1979: 5. Solna.
- Roslund, C. 1990. Ales stenar i ett vidare perspektiv. *Ystadiana*. Ystad.
- Sjöberg, R. 1993. *Undersökning av block på Ales stenar, Skåne, med Schmidt Testhammer*. Centrum för Ark-tisk forskning, Rapport 24. Umeå universitet.
- Strömberg, M. 1982. *Ingelstorp*. Acta Archaeologica Lundensia 4: 14. Lund.
- Strömberg, M. 1990. Vikingamonument eller maktsymbol i bronsåldersbygd? *Ystadiana*. Ystad.
- Strömberg, M. 1991. Åter till Ales stenar. *Ystadiana*. Ystad.
- Strömberg, M. 1992. Fortsatta fältstudier vid Ales stenar. *Österlen. Årsbok från den samlade hembygdsrörelsen på Österlen*. Simrishamn.
- Strömberg, M. 1994 a. Kåsebergaåsen under forntiden. *Österlen. Årsbok från den samlade hembygdsrörelsen på Österlen*. Simrishamn.
- Strömberg, M. 1994 b. Har skeppssättningar haft olika innebörd? Från Vätteryd till Kåseberga. *Fynske minder. Odense Bys Museer*. Odense.
- Strömberg, M. 1995. Teater, musik, poesi och bröllop vid Ales stenar. Nutidsmänniskors behov av forntida helgedomar. *Ale* 1995: 1. Lund.
- Strömberg, M. & Roslund, C. 1991. Ales stenars datering. *Ale* 1991: 2. Lund.
- Åberg, G. 1960. Kring Ales stenar. Saga och sanning om skeppssättningen vid Kåseberga. *Skånes hembygdsförbunds årsbok*. Lund.

Trekungaslaget vid Helgeå

Av Ove Moberg

Thulehemsvägen 5, 224 67 Lund

Slaget vid Helgeå, som sannolikt utkämpades år 1026, intar en central plats i de nordiska ländernas äldsta historia. Det var den danske kungen Knut den store som drabbade samman med Olav Haraldsson (Olav den helige) av Norge och sveakungen Anund Jakob. Slagets förlopp är emellertid omstritt, och de vittnesbörd som finns är motsägelsefulla. I föreliggande artikel tecknas bakgrunden till slaget, ett försök görs att utreda själva händelseförloppet och följderna klarläggs.

En av de skånska kyrkor som ärkebiskop Absalon lät uppföra ligger i Norra Åsum, nära Helgeås gamla mynning i Hanöbukten. Som byggherre måste ärkebiskopen ha besökt platsen, säkerligen åtföljd av sin sekreterare Saxo. I sin berömda historia om danernas bedrifter berättar nämligen denne, att Knut den store efter drabbningen vid Helgeå mot den norske kungen Olav den helige och en med denne allierad svensk styrka lät med hjälp av båtshakar och bottengarn fiska upp landsmän som omkommit i slaget och jordfäste dem i Åsum. Uppgiften därom har sannolikt förmedlats till Saxo genom en lokal tradition om det sägenomspunna slaget. Den vetgirige klerken har tydligen även besökt platsen för drabbningen. Hans skildring av denna stämmer nämligen överens med de topografiska förhållanden, som då rådde vid Helgeås utlopp. Då låg Helgeås mynning vid Åhus. På 1770-talet fick ån sitt nuvarande sydligare utlopp.

Få händelser i Nordens historia under vikingatiden är så belagda i samtida och senare källor som slaget vid Helgeå. Knut den store själv omnämner i ett brev 1027 till sina engelska undersåtar att han utkämpat en framgångsrik drabbning mot grannfurstar, som angripit Danmark. Slaget är noterat i den anglosaxiska krönikan och besjunget av samtida isländska skaldar. Förutom av Saxo är det

utförligt behandlat i medeltida isländska historiska verk.

Tyvärr lämnar källorna till slaget motstridande uppgifter, både om dess förlopp och dess utgång. Därför har forskarna ej kunnat enas i sina skildringar av slaget. F. M. Stenton, den framstående kännaren av det anglosaxiska folkets historia, förklarade i sitt huvudverk om detta folks öden, att han efter att ha genomgått samtliga källor till slaget vid Helgeå funnit, att deras uppgifter är så kontrasterande att han ej kunnat få någon klarhet om händelseförloppet (Stenton, *Anglo-Saxon England* s. 404).

I det följande skall ett försök göras att bringa klarhet i det händelseförlopp som ledde till slaget vid Helgeå, dettas förlopp och utvecklingen efter drabbningen. Framställningen bygger främst på samtida skalddikter, den anglosaxiska krönikan och brev av Knut den store. Dessutom har jag begagnat mig av uppgifter i medeltida historiska prosaverk, vars författare haft tillgång till nu förlorade källor, Florence of Worcester, William of Malmesbury och Snorre Sturlasson.

De nordiska folken under vikingatiden

Före 800-talet bygger vår kunskap om utvecklingen i Norden huvudsakligen på arkeologiskt material. Enstaka notiser i utländska annaler och historieverk sprider något

ljus över de nordiska folkens historia. Med 800-talet blir det skriftliga materialet rikhaltigare och ger oss möjlighet att följa utvecklingen för de nordiska folk som kämpade vid Helgeå.

Under århundradena närmast före år 1000 bildades de nordiska staterna. Vikingatågen förde nordborna i kontakt med det övriga Europa. De skatter, främst i form av silvermynt, som då välldes in i Norden skapade materiella möjligheter för den politiska maktens utövare att föra en aktivare politik än tidigare. Som en följd av den närmare kontakten med Västeuropa vann kristendomen intåg i Norden. En dansk statsbildning framträder omkring år 800. Vid fredsförhandlingar mellan franker och daner år 810 var Danmark representerat av åtta stormän som är namngivna i de frankiska annalerna. Om en av dem, Osfrid, är angivet att han var skåning. Det är troligt att inte bara Skåne utan även de övriga huvudlanden i Danmark var representerade i fredsdelegationen. Denna danska statsbildning, som framträder i början av 800-talet, var lösliig. Landet skakades av inre oroligheter och invasioner från Sverige och Norge. Danmarks slutliga enande är förevigat på den berömda runstenen i Jellinge, på vilken Harald Gormsson lät inrista sina bedrifter:

Harald konung lät uppföra dessa högar efter
Gorm sin fader och efter Tyra sin moder,
den Harald, som erövrade hela Danmark och
Norge och kristnade Danmark.

Haralds son och efterträdare Sven Tveskägg företog flera vikingafärder i västerled. De kröntes med den danska erövringen av England 1013. Vid Svens död följande år gick det danska herraväldet över det anglosaxiska riket förlorat. Svens son Knut måste med den danska vikingahären lämna öriket. Hemma i Danmark utrustade han en ny expeditionstyrka, angrep med denna England 1015 och blev följande år erkänd som landets kung.

Vestfolds kung Harald Hårfager gjorde sig

i slutet av 800-talet till härskare även över Vestlandet och Trøndelag. Efter hans bortgång omkring år 940 uppstod strider mellan hans arvtagare. Harald Gormsson blandade sig i dessa och blev erkänd som Norges överkung. Landet splittrades i mer eller mindre självständiga bygderiken. Ett nytt enande av Norge genomfördes av Olav Tryggvesson 995. Sven Tveskägg bildade med den svenske kungen Olof Skötkonung och en norsk jarl en koalition mot Olav Tryggvesson som blev besegrad år 1000. Danmarks kung blev åter Norges nominelle härskare.

Hur de svenska folkstammarna, av vilka svearna och göterna var de mest kända, enades är höljt i dunkel. Missionären Ansgar besökte Sverige i mitten av 800-talet. I hans levnadsbeskrivning författad av Rimbart, hans efterträdare som ärkebiskop i Hamburg-Bremen, är något göternas rike ej omnämnt och existerade sannolikt ej heller. I slutet av 900-talet var Erik Segersäll svensk kung. Han efterträddes av sonen Olof Skötkonung, som lät döpa sig. Då Olof Skötkonung i sitt kristna nit sökte omvända svearna, revolterade dessa enligt vad Adam av Bremen berättar i sin historia om missionen i Norden och förmådde kungen att flytta till Västergötland.

Det svensk-norska anfallet på Danmark

Slaget vid Helgeå utlöstes av motsättningen mellan Knut den store och Olav Haraldsson, Norges blivande helgonkung. Denne hade liksom Olav Tryggvesson i sin ungdom förtagit omfattande vikingafärder och även deltagit i striderna i England mellan danskarna och anglosaxarna. Medan Knut var upptagen av kampen om herraväldet över England, återvände Olav Haraldsson 1015 till Norge och lyckades underlägga sig detta land. En av hans viktigaste uppgifter som nybliven norsk kung var att söka få fred med Sverige. Svenskarna hade deltagit i kampen mot Olav Tryggvesson och tillerkänts efter dennes nederlag

Bohuslän och några gränsområden i Tröndelag. Fientligheter uppstod i dessa områden mellan svenskar och normän. För att få slut på dessa sände Olav sin hovskald Sigvat Thordsson till sveahövdingen Ragnvald, som efter Olof Skötkonungs fördrivning till Västergötland tydligen övertagit den politiska ledningen i Mälaronrådet. I sin stora dikt Österfärdsvisor redogör Sigvat för sina förhandlingar med Ragnvald. Dessa var enligt skalden mycket besvärliga. Med hjälp av Ragnvalds söner Ulf och Eilif lyckades skalden-ambassadören få till stånd en fred mellan Olav och svearna. Även med den till Västergötland fördrivne Olof Skötkonungs son, Anund Jakob, lyckades Olav uppnå fredliga förhållanden och äktade hans syster Astrid.

Medan Knut erövrade och befäste sin ställning i England, regerades Danmark av brodern Harald. Då denne avled 1018 begav sig Knut till hemlandet och utsågs till broderns efterträdare. Av faderns välde befann sig då endast Norge utanför sonens maktsfär. Det var ej den unge kungens avsikt att detta land i längden skulle stå utanför hans välde. Han sände enligt den engelske krönikören Florence of Worcester guld och silver till utvalda normän med uppmaning till dem att överge Olav. Uppgifter därom bekräftas av Sigvat Skald. Denne beskyllde i en dikt medlemmar i Olavs hird för att ha mottagit gåvor av Knut och klagade bittert över människornas svaghet inför guld.

Sedan Knut med gåvor förvärvat anhängare i Norge, inledde han en diplomatisk aktion mot Olav. Han sände till Norge en delegation som till Olav överlämnade en skrivelse från sin herre. I denna krävde Knut, att om Olav i fortsättningen ville vara Norges kung måste han av Knut mottaga landet som län. Olav svarade enligt Snorre, att Knut borde hålla måtta på sin glupskhet och undrade om Knut ensam skulle råda över alla länderna i Norden.

Efter Olavs avvisande svar på Knuts krav

var en konflikt mellan dem oundviklig. På båda sidor vidtog man åtgärder för den stundande kraftmätningen. Knut rustade sin flotta för färden över Nordsjön. Olav stämde möte med sin svåger Anund Jakob, som liksom sin fader uppehöll sig i Västergötland efter den hedniska revolten i Mälaronrådet. Svågrarna möttes enligt Snorre i Kungälv. Mötet ägde enligt samma uppgiftslämnare rum under vänskapliga förhållanden med riklig förplägnad; mellan gästabuden höll svågrarna hemliga överläggningar; vad dessa förhandlingar syftade till skulle enligt Snorre snart bli uppenbarat.

Snorres uppgift om mötet mellan Olav och Anund Jakob är ej styrkt av någon samtida källuppgift. Det är dock höjt över varje tvivel att överläggningar ägt rum mellan normän och svear hur länderna skulle förhålla sig till Knut den store. Resultatet av överläggningarna blev, att Sverige och Norge skulle rikta ett anfall mot Danmark, medan Knut uppehöll sig i England. I strof 4 av Sigvat Skalds drapa om Knut den store heter det nämligen:

Det omtalades, att de
svala kölarna susade
norrifrån med kungen (Olav)
till det flata Sjöland;
men Anund drog med
en annan, en svensk här,
vid årtullen mot danerna.

Det kombinerade svensknorska anfallet på Danmark kan inte ha företagits utan föregående överläggningar mellan de norska och svenska ledarna. Inte bara Olav tog kontakt med svenskarna. Så gjorde enligt Snorre även Knut den store. Den isländske författaren, som hämtat sina uppgifter från en nu förlorad saga om Knut den store, berättar att Knut gav Anund Jakob värdefulla gåvor och försäkrade, att svenskarna inte hade något att frukta, om Norge kom under danskt herravälde. I Sverige, där den politiska ledningen utövades av Anund Jakob i Västergötland och höv-

dingen Ragnvald och dennes söner Ulf och Eilif i Mälaramrådet, måste man ingående ha övervägt, ur man skulle ställa sig till konflikten mellan Knut den store och Olav den helige. Den svenska ledningen kom tydligen till det resultatet att det låg i Sveriges intresse att Knuts expansiva planer i Norden hejdades. Därför beslöt man att samverka med Olav. Man ansåg tydligen även att det var bättre att förekomma än förekommas. Som det framgår av den ovan anförda dikten av Sigvat anföll Olav Själland. Den svenska flottan som härjade utmed de skånska kusterna stod enligt den anglosaxiska krönikan under Ulf's och Eilif's befäl. Enligt Saxo inföll Anund Jakob med en landhär i Skåne, vilket förefallit sannolikt med hänsyn till att han uppehöll sig huvudsakligen i Västergötland.

Saxo återger en skånsk tradition om hur Knut fick vetskap om det svensknorska anfallet på Skåne och Själland. Enligt Absalons sekreterare seglade bonden Håkan i Stångby utanför Lund till Knut i England och underrättade kungen om anfallet på Skåne. Knut belönade enligt Saxo bonden med två skånska jordegendomar.

Då Knut fick vetskap om att hans arvland anfallits av norska och svenska styrkor, beslöt han att upptaga kampen mot angriparna och lät sätta sin flotta i stånd för färden över Nordsjön. I England befann sig då skalden Sigvat. Han hade företagit en handelsresa till Normandie och begivit sig därifrån till England. Där uppsökte han Knut. Som andra nordiska furstar skattade denne de isländska skalderna högt och försökte förgäves få Sigvat att träda i sin tjänst. Kungen tog ej illa upp skaldens avslag på hans erbjudande utan lät sannolikt Sigvat till och med följa med ombord på ett av hans skepp under seglatsen över Nordsjön. Sigvat har nämligen i sin drapa om Knut gett situationsbilder från danskengelska flottans färd över Nordsjön från England till Limfjorden. I strof 8 av sin Knutsdrapa besjunger

skalden den danskengelska flottans seglats över Nordsjön:

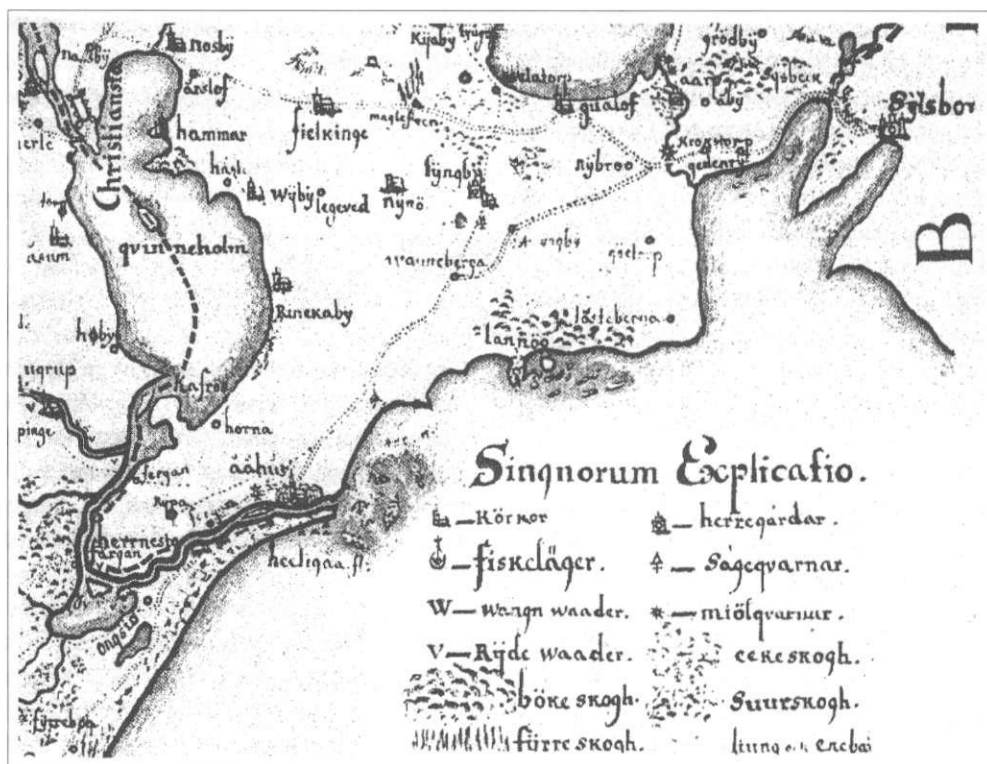
Och furstens drakar
bar blå segel
i rån vid medvinden.
Hans seglats var ståtlig.
De skepp som kom
seglande västerifrån
gled fram på höljan
över Limfjorden

Närmare en verklighetsskildring av en seglats över Nordsjöns vågor kan man knappast komma. Det är unikt, att vi genom ett ögonvittnes skildring kan följa förspelet till en av de viktigaste händelserna i Nordens historia i början av 1000-talet slaget vid Helgeå.

Sigvat fortsatte till Norge. Från Limfjorden vände sig Knut mot Själland, där Olav enligt Sigvat härjade och enligt Saxo försökte förmå själlandsborna att underkasta sig honom. Vid Knuts ankomst till Själland seglade Olav med sina skepp till Hanöbukten och förenade sig med den svenska flottan, som uppehöll sig där. Den danskengelska flottan följde efter. Uppladdningen till drabbningen mellan Knut den store och hans nordiska motståndare var fullbordad. (Om Bo Gräslunds försök att flytta slaget vid Helgeå från Skåne till Uppland, se Scandia 1986 och 1987.)

Olika skildringar av slagets förlopp

Det första omnämnandet av en drabbning mellan Knut den store och hans nordiska grannfurstar gjordes av Knut själv. Han företog en resa till Rom våren 1027 och var närvarande vid kejsar Konrad II:s kröning i den heliga staden den 26 mars 1027. Hans närvaro där är bestyrkt av kejsarens kapellan Wippo. I ett brev till sina engelska undersåtar, skrivet under återfärden från Rom, omnämner kungen att han länge tänkt företaga resan till Rom men att han hade måst uppskjuta den på grund av mellankommande hinder. Dessa hade utgjorts

Helgeås utlopp 1684 enligt von Buhrmans Skånekarta.

av att grannfolken anfallit honom och sökt beröva honom kronan och livet; de hade emellertid inte lyckats och kungen hoppades att han även i fortsättningen skulle kunna krossa och förinta alla sina motståndares makt och styrka.

Det angrepp på Danmark av grannfurstarna, vilket Knut den store omnämner i brevet till sina anglosaxiska undersåtar, måste ha varit Olav den heliges och Anund Jakobs anfall, som utmynnade i slaget vid Helgeå. Då Knut företog sin resa till Rom vårvintern 1027 efter det att detta slag utkämpats men i anslutning till det, måste drabbningen vid Helgeå ha utkämpats sommaren eller hösten 1026.

Året efter det att Knut i brevet till sina undersåtar omtalat att han slagit tillbaka sina grannfurstars anfall, besjögs slaget vid Hel-

geå av skalden Ottar Svarte, som antagits ha varit en släkting till Sigvat. Ottar var den verkliga hovskalden bland de isländska diktarna. Han framförde hyllningskväden inför Olof Skötkonung, Olav den helige och Knut den store. Den sistnämndes bedrifter besjöng han i sin Knutsdrapa, som han framförde inför kungen och dennes hird, då Knut år 1028 angrep Norge och fördrev Olav den helige från landet. Om slaget vid Helgeå handlar följande strof i Ottars Knutsdrapa:

Givmilde konung, du slog
svearna vid Helgeå,
där ulvinnan fick
mycken ulvamat;
du försvarade landet
mot två furstar,
där korpen inte svalt;
du handlade raskt
gentemot männen.

Medan Knut den store i sitt brev endast omnämner att han slog tillbaka grannfolkens anfall, utsäger Ottar Svarte i sin dikt, att den för Knut framgångsrika kampen utkämpades vid Helgeå. Att Knut levererade drabbing vid Helgeå framgår även av annalen för år 1025 i den anglosaxiska krönikan:

1025. Detta år for kung Knut till Danmark med skepp till holmen vid den heliga ån, och där kom emot honom Ulf och Eilif och en övermåttan stor här, både landhär och flotta, från Svitjod, och där blev många dräpta för Knut, både danskar och engelsmän, och då hade svenskarna valplatsen.

Uppgiften i krönikan, att svearna hade valplatsen, har tolkats med att de besegrade Knut vid Helgeå. Även andra tolkningar har framförts. Språket i den anglosaxiska krönikan är poetiskt ålderdomligt, och annalen om slaget vid Helgeå nedtecknades först på 1050-talet. Det förefaller, som om annalisten varit tveksam om vad som hände vid Helgeå. Denna tveksamhet delar han med medeltida och moderna historiker.

Oavsett hur den anglosaxiska krönikans uppgift om utgången av slaget vid Helgeå skall tolkas, framgår det klart av Knut den stores brev till de anglosaxiska undersåtarna året efter drabningen och av Ottar Svartes Knutsdrapa, att slaget vid Helgeå slutade med nederlag för Knuts motståndare. Det måste dock ha hänt något under drabningen som åstadkommit förvirring bland de medeltida författare, som skildrat händelsen. Det framgår bl.a. av Saxos och Snorres redogörelser för drabningen. Saxo bygger sin skildring av slaget delvis på skånska traditioner. Huvudpersonen hos Saxo är Knuts sväger Ulf, fader till Sven Estridsson, som erhållit sitt familjenamn efter sin moder, Knuts syster Estrid. Ulf görs av Saxo till svensk och var enligt den danske författaren en stor ränksmidare. Han tog tjänst hos Knut och lyckades genom ett svekfullt handlande förmå Knuts syster Estrid att äkta honom. För att undfly Knuts hämnd

återvände han till sitt hemland Sverige. Här förmådde han Anund Jakob att angripa Danmark både till lands och till sjöss. Själv fick han befälet över den svenska flottan. Då Knut fick veta att den svenske kungen infallit i Skåne med en här och Ulf jarl låg med den svenska flottan i Helgeås mynning, drog han själv i fält i Skåne och slog svenskarna vid Stångeberg. Då hans flottbefälhavare fick vetskap om Knuts seger, ville de inte vara sämre och beslöt att angripa den holme i Helgeå på vilken svenskarna förskansat sig. Genom en list av Ulf drucknade många av Knuts män. Ulf lät dock sitt manskap dra sig undan och Knut fiskade följande dag upp de drucknade och begrov dem i Åsum.

Snorre Sturlasson ger en helt annan skildring än Saxo av slaget vid Helgeå. Då Olav den helige och Anund Jakob som anfallit Själland och Skåne, erhöll underrättelse om att Knut anlant till Danmark med en stor stridsstyrka, seglade de enligt Snorre till Hanöbukten och ankrade i Helgeås mynning. Efter rådplägning bestämdes att Olav skulle med sitt manskap bege till den sjö, från vilken Helgeå flyter, dvs. Hammarsjön vid nuvarande Kristianstad, och vid åns utlopp från sjön anlägga en fördämning. Anund Jakob stannade kvar med flottan i åmynningen. Då den danska flottan en afton nalkades Helgeå, lät Anund Jakob ro ut sina och Olavs skepp från mynningen och underrättade Olav om fiendeflottans ankomst. Knut ansåg, att det var för långt lidet på kvällen för att börja en strid. Han lät en del av sina skepp ankra i åmynningen och återstoden utanför. När det dagades, märkte hans män till sin förskräckelse att en flodväg med stora stockar var på väg mot de danska och engelska skeppen. Olav och hans män hade brutit fördämningen längre upp i ån. Stor förödelse åstadkoms bland Knuts skepp. Kungens egen drake drev redlöst mot den svenska flottan. Den angreps från alla håll men genom ett ingri-

pande av Ulf Jarl räddades Knut. Flottorna skildes därefter.

I motsats till Saxo kände Snorre ej till topografiska förhållanden vid Helgeås nedre lopp. Dessa tillåter ej en fördämning som den Snorre beskrivit. Snorre har dock ej själv hittat på den utan övertagit berättelsen därom från äldre isländska prosaverk om Olav den helige. Det äldsta av dessa låter för övrigt Olav utkämpa två slag vid Helgeå. Det var under det andra slaget, som Knuts skepp skadades av de framforsande vattenmassorna. Författaren till den äldsta sagan om Olav den helige konstaterade vemodigt, att de källor han hade att arbeta med när han skulle skildra slaget vid Helgeå, var dunkla. Det måste även efterföljare forskare konstatera.

Uppgifterna i de isländska prosaverken om den verklighetsfrämmande uppdämningen av Helgeå vittnar om att man på Island liksom i England haft kännedom om att det i striden mellan Knut och hans nordiska grannfurstar hänt något, som orsakade Knut stora förluster. Liksom hos Saxo spelade även hos Snorre Knuts svåger Ulf en viktig roll i slaget vid Helgeå. Snorre låter dock Ulf kämpa på Knuts sida. Anledningen till att Saxo och Snorre placerar Knuts svåger Ulf på olika sidor i slaget vid Helgeå är att det fanns två anförare i drabbningen med namnet Ulf, dels Knuts svåger, dels Ulf Ragnvaldsson, som tillsammans med brodern Eilif ledde den svenska flottan. Detta förhållande har lett till förvirringen bland slagets skildrare.

Knut den stores anfall på Sverige och Norge
Sigvat avslutade sin drapa om Knut den store med att omnämna, att Knut efter att ha slagit tillbaka anfalllet på Själland och Skåne företog en pilgrimsfärd till Rom:

Kungen, som hade
härnadståg i sinnet,
fick lust av vandra
med staven i handen;

fursten, som var kär
för kejsaren och
älskad av påven fick
del av Roms berömmelse.

Knuts resa till Rom ägde rum våren 1027. Han var som ovan omnämnts närvarande vid kejsar Konrad II:s kröning i påvestaden. Från Danmark, där han uppehållit sig efter slaget vid Helgeå, färdades han till Rom utan att dessförinnan ha besökt England. Detta framgår av det brev, som Knut skrev på återvägen från Rom. I brevet förklarade han att han efter besöket i Rom var på återfärd till Danmark samma väg som han farit till Italien. Anledningen att han återvände till Danmark var, skrev han, att han hade för avsikt att krossa sina fiender som förgäves anfallit landet; först sedan han åstadkommit fredliga förhållanden för sina danska undersåtar ämnade han återvända till England, vilket han trodde skulle kunna ske sommaren 1027.

Av Knuts brev till sina engelska undersåtar får vi veta, att han efter att ha slagit tillbaka det svensknorska anfalllet mot Skåne och Själland skulle återvända till Norden för att definitivt göra upp räkningen med Danmarks fiender. De danska undersåtarna skulle kunna leva utan fruktan för nya anfall från grannfolken. Det härnadståg som Knut enligt skalden Sigvat hade i sinnet, gällde Sverige. William of Malmesbury skriver i sin historia om de engelska kungarna, att Knut riktade ett anfall mot svearna. »Dessa var» förklarade William »grannar till danerna och genom ihärdiga stämplingar förtjänta av Knuts vrede. Först råkade han i bakhåll och förlorade många av sina män. Men till sist ordnade han sina styrkor och drev de påträngande på flykten. Ledarna Ulf och Eilif tvang han att kapitulera.» (WoM De gestis regum anglorum, I s. 220)

Några omständigheter talar för William of Malmesburys uppgift om att Knut den store efter återkomsten från resan till Rom riktade

ett angrepp mot Mälaronrådet och tvang sveahövdingarna att kapitulera. Flera mynt har påträffats som präglats i Sigtuna och försetts med inskriptionen CNUT REX SV(ecorum), »Knut svearnas kung». Dessa mynt vittnar om att Knut åtminstone temporärt härskat över Mälaronrådet. De har präglats i slutet av 1020-talet och är imitationer av engelska förebilder. Det brev, som Knut på återfärden från Rom skrev till sina engelska undersåtar, har endast bevarats i en latinsk version från slutet av 1000-talet. I denna har i Knuts titulatur angivits, att han var kung över hela England, Danmark och Norge samt över en del av svenskarna, rex partis Suanorum. Det har ifrågasatts, om en titulatur i ett sådant dokument har något bevisvärde. I själva brevet omnämner Knut, att hans undersåtar endast utgjordes av danskar och anglosaxare. Dessutom har man anfört mot uppfattningen att Knut den store skulle ha härskat över Mälaronrådet att ett sådant innehav ej är omnämnt i det samtida källmaterialet. Titulaturen i Knuts brev till de engelska undersåtarna, låt vara i en sen översättning, att han var kung över en del av svenskarna, vittnar dock om att man i England i slutet av 1000-talet hade den uppfattningen, att Knut den store härskat över en del av Sverige.

En av stroforna i skalden Ottar Svartes Knutsdrapa bekräftar William of Malmesburys uppgift om att Knut den store anfallit Sverige och tvingat detta lands ledare till kapitulation. I den aktuella dikten skildrar den isländske skalden huvudsakligen Knuts strider i England, som ledde till att Knut blev landets regent. En av stroforna lyder:

Du kämpade i det gråna
Lindsey furste;
vikingarna härjade
där som de ville.
I din vrede bragte du,
svearnas betvingare,
sorg bland engelsmännen
öster om Ouse.

Ottar Svarte var en av Olof Skötkonungs hovskalder. Efter giftermålet mellan Olav den helige och Olof Skötkonungs dotter Astrid följde skalden den svenska prinsessan till Norge, vilket för övrigt den norske kungen ej gillade. Skalden har sannolikt även efter det han lämnat Sverige hållit sig underrättad om utvecklingen i detta land. När han i en dikt som framförts inför Knut omgiven av sin hird, kallar honom för svearnas betvingare, Svía þröngvir, »den som sätter svearna i trångmål», talar detta för att Knut anfallit Sverige och besegrat svenskarna. Detta hade han enligt Rombrevet för att avsikt att göra för att hans danska undersåtar ej skulle behöva leva i fruktan för nya anfall från grannlandet.

Enligt William of Malmesbury var Ulf och Eilif svearnas ledare, reges, när Knut den store riktade sitt anfall mot Sverige. Det var samma brödrapar, som enligt den anglosaxiska krönikan ledde den svenska flotta, som kämpade mot Knut vid Helgeå. De hade spelat en avgörande roll, när Sigvat Skald lyckades åstadkomma fred mellan Olav den helige och deras fader Ragnvald, som tydligen lett den hedniska revolten mot Olof Skötkonung. Efter William of Malmesburys omnämnande att Ulf och Eilif stod i spetsen för svearnas stridskrafter, när Knut anföll Sverige och tvang dem att kapitulera råder tystnad om dem som svenska ledare. Snorre omnämner i Heimskringla att Ragnvald, Ulfs och Eilifs fader, slutade sina dagar i Aldeigjuborg, staden Ladoga i det nordiska vikingaväldet vid den stora insjön med samma namn. Att Eilif vistades på andra sidan Östersjön efter 1030 är bestyrkt av en dikt av skalden Tjodolf Arnorsson, enligt vilken Eilif var den ena av novgorodhövdingen Jaroslafs befälhavare; den andre var Olav den heliges halvbroder Harald Hårdråde, som efter broderns död på Stiklastads slagfält lämnade Norge och tjänstgjorde några år som väringarnas befälhavare i Konstantinopel innan han återvände till

Norge. Ulf och Eilif Ragnvaldsson lämnade tydligen Sverige sedan de besegrats av Knut den store. Detta kan förklara den tystnad som råder om dem i källmaterialet efter 1027.

Det danska herraväldet över Mälaronrådet varade inte länge. Då Knut den store avled 1035 hade det med all sannolikhet upphört. Det är ej omnämnt i Gesta Cnutonis som skrevs några år efter kungens död. I sitt brev på återvägen från Rom förklarade Knut, att han hade för avsikt att trygga sina danska undersåtar för anfall från de nordiska grannarna. Med erövringen av Mälaronrådet 1027 hade han fullgjort en del av löftet. Följande år seglade han med sin flotta ännu en gång över Nordsjön, denna gång med Norge som mål. Olav den helige hade med sin inrikespolitik skaffat sig många motståndare bland de norska stormännen. Olav kunde ej båda upp tillräckligt med folk för att kunna kämpa mot angriparen. Han måste lämna landet och slog sig ner i Gårdarike. År 1030 återvände han till hemlandet och mötte sitt öde på Stiklastads slagfält. Under Knuts återstående regeringstid behövde hans danska undersåtar ej frukta något anfall från grannarna.

Referenser

- Adam av Bremen, Historien om Hamburgsstiftet. Stockholm 1984.
 Anglo-Saxon Cronicle, översatt av Dorothy Whitelock. London 1961.
 English historical documents, ed. Dorothy Whitelock, London 1955.
 Florence of Worcester, Chronicon ex chronicis, ed. V. Thorpe, London 1848.
 Bo Gräslund, Knut den store och Sveariket, Scandia 1986.
 Heimskringla, ed. Bjarni Aðalbjarnarson, Islensk fornrit 1941.
 Ove Moberg, Olav Haraldsson, Knut den store och Sverige. Lund 1941
 Ove Moberg, Slaget vid Helgeå och dess följder, Scandia 1987.
 Saxo, Gesta Danorum, ed. Olrik-Ræder, Köpenhamn 1931.
 Den norsk-isländska skaldediktningen, ed. E. A. Kock, Lund 1946.
 F. M. Stenton, Anglo-Saxon England, Oxford 1971.
 William of Malmesbury, De gestis regum anglorum, ed. W. Stubbs, London Wiponis Vita Chuonradi, ed. G. H. Pertz, Hannover 1854.

Thomas Thomæus sjöresa från Karlskrona till Svensksund 1790

Av Lars Hallberg

Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm

I Riksarkivet finns en volym med en liten samling av brev och andra handlingar, som tillhört skepparen Thomas Thomæus i Karlskrona. Handlingarna består av ett större antal mottagna brev, några egna koncept (däribland en skildring av Thomæus resa med briggen Charlotta från Karlskrona till Svensksund och flottslaget mot ryssarna den 9 juli 1790), skeppsräkningar, avskrifter av engelska visor och en skildring på blekingsmål av en lotsning, allt hänförligt till tiden 1788–1791. Handlingarna finns som ett separat arkiv i avslutning till Kommerskollegiets arkiv. En del av handlingarna låg tidigare i kollegiets arkivserie processakter (»Handlingar hörande till åtskillige gl. skeppare rättgångar».¹

Sverige var 1788–1790 i krig med Ryssland. Gustav III var den verkligt ansvarige för krigets utbrott och målet för hans krigspolitik var en gränsrevision (att få tillbaka de delar av Finland som avträtts 1721 och 1743), ett slut på den ryska inblandningen i Sveriges inre angelägenheter och en allmän höjning av landets internationella anseende. Krigsoperationerna 1788 och 1789 medförde inget avgörande, inte heller 1790 års smärre fälttåg till lands. Viktigast var de svenska sjöoperationerna i Finska viken 1790.

Skärgårds- och örlogsflottorna med över 30 000 man ombord, däribland konungen och hertig Karl, blev instängda av fienden i Viborgska viken. Genom en djärv utbrytning den 3 juli 1790, kallad Viborgska gatloppet, avvärdades en katastrof. Örlogsflottan miste dock en tredjedel av sin styrka. Slaget vid Svensksund den 9–10 juli mellan de båda

skärgårdsflottorna blev däremot en stor svensk seger. Ryssarna förlorade mer än 50 fartyg och minst 9 000 man, mest fångar, svenskarna endast sex fartyg och omkring 300 man. Fredsförhandlingar kunde nu inledas, vilka utmynnade i freden i Värälä den 14 augusti 1790 utan landavträdelser.

Thomas Thomæus var född 1762, sannolikt i Karlskrona, och växte upp i Ivö socken i Kristianstads län där fadern blev kyrkoherde 1767. Den 27 juni 1788 fick han burskap i Karlskrona som skeppare² och han förde sedan olika fartyg som tillhörde handlanden Johan Petter D'Ailly. De äldsta breven i det lilla arkivet är ställda till Thomæus, då han med sitt skepp befann sig i Bordeaux sommaren 1788. De flesta breven är från hans uppdragsgivare D'Ailly i Karlskrona, från modern och syskonen Lisa, Gustaf, Christian och Per samt från mamsell Britt-Marie Leufström.

Av den yngre brodern Gustafs brev³ framgår att Thomas Thomæus 1789 funderade på att bli militär. Som en försmak på en sådan bana kan man kanske se hans resa till Finska viken under sjökrigsoperationerna mot Ryssland sommaren 1790. Den svenska flottan hade seglat ut från Karlskrona på valborgsmässoaftonen. Även D'Ailly ställde fartyg i den svenska flottans tjänst; Thomæus var kapten på hans brigg Charlotta. Hans skildring av sjöresan och slaget vid Svensksund är ställd till mamsell Britt-Marie Leufström, som var bosatt på Årups gård i Ivetofta socken. Vid denna tid bodde hans mor i grannsocknen Ivö och system Lisa omväxlande där och på Årup. Berättelsen tar sin början vid juni månads in-

gång 1790 i Karlskrona, där briggen Charlotta ligger klar för att avgå till den svenska flottan i Finska viken med förmodenheter och ett antal brittiska fältskärer ombord.

I Karlskrona sjömanshus arkiv finns det en förteckning, daterad den 1 juni, över fartygets besättning.⁴ Denna bestod, förutom av kaptenen, av styrmannen Chresten Linborg, 28 år, gift, hemmahörande i Onsala i Halland, båtsmannen Carl Olson Leija, 48 år, gift, från Ramdala, matroserna Sven Martenson, 40 år, gift, från Torhamn, Petter Håkanson, 39 år, gift, från Torhamn, Mårten Nilson Törnqvist, 34 år, gift, från Torhamn, Sven Mathison, 27 år, ogift, från Ramdala och Ola Anderson, 24 år, ogift, från Torhamn samt kocksmatrosen Mårten Måns Lindgren, 15 år, från Sturkö.

Avskriften nedan återger originalet med undantag av att styckeindelningen gjorts tydligare och att ett par dubbelskrivningar av ord tagits bort. Några läsningar är osäkra.

»Resan från Carlskrona til Swensksund Dediceras i Ödmjukhet till Madmoiselle Brite Marie Leufström

/N.B. Skrifwen på Ryskt prisgods ifrån den
9de Julij 1790/

Alla omlöpningar på Carlskronas gator för än den länge efter längtade 2 Junij kom, behöfves ej här at nämnas, allenast en befalning från Hans Exelence Grefwe Wrangel hwilken alltid honnourerade mig med et wänligt och Nådigt DU. samt befalning från Hennes Nåd Grefwinnan och Amirallinan Modée⁵ hwilken hade ett par fat porter at skjcka till Sin Herre, Herr Admiralen, hwar det wäl möjligt jag skulle neka så Nådig befalning? I synnerhet för den som känner Carlskrona och de amiable fröknarna — — —, Kommer dit på befalning Grefwinan emotog mig med all möjlig nedstigning hennes Rang och kjön kunde tillåta ber mig taga ett bref samt om-

talte porter fat till sin Mann. Skulle jag wäl wara oborstad nog at neka så söt och Nådig mame accompagnierad af tre aldra mäst älskwärdaste bilder /Exeptioner tillåtes — — — när det kommer an på — — — nog./ af Dess kjön tre fröknar M — — —. När Grefwinnan gjort mig den nåden befalla och tala med mig gick inn i sitt rum (NB. Conferans war i förstugan) och lämnade Desse älskwärde med Thomæus; besinna Den som känner hans temperamente, hwad hän tänkte? Considerera, kl. 8 om morgonen! 3 fröknar skjönherte i sin Dishabilie, hwad skulle han wäl göra? — Nästan bortglömt whem han talte med: efter Circa 1/4 timmas pratande, om indifferente saker, hade han ej längre tid at wänta; men mente på det gamla wiset (efter alt war familierat) kyssa handen på Det sköna fermålet af hans små ögon, men Himmel! bloden steg henne uti ansigtet, en söt rodna öfvertäckte hennes Lilje wita kjnder, men war nådig nog at ej säga et ord, han skjändes för sin okunnighet, eller glömska, eller rörelse Kan Skje: gjorde en djup bugning som nästan bröt ryggen af honom /och gick ombord på sin Charlotte. NB Charlotte är namnet på hans fartyg./

Carlskrona den 3^{die} Junij kom om bord: första ordet *You'r welcome Sir, how do you do? what have you got for dinner to day?* (betänk 11 Engelska fällskjarare) mit swar war, */nothing./* Så får wj wäl gå i land då at få mat wj har inte at äta — å! wj skall wäl få något — wery well — gå ner mina Herrar, — Neij wj will gå i land, D — n you, — Nj skall inte B-t you — menar Nj hålla oss i aräst B-r. — Nej — så sätt oss i land — Neij händer inte. Dommen war f(— —) och så oryggelig som den som fälde honom är i sina beslut. våra Engelsmänner måste blifwa om bord men till wedergjällning, gick en skjnka, 1 Dozin Porter, i deras uthungrade magar samt mer ertor än fämton gånger Årups (det söta Årups) inwånare skulle äta upp i 14 dagar. med addition af några örffilar wår Lotz fick af Deras mordiska fram fötter. De war ej

beskjedliga karlar NB Största delen, en af Dem åtminstone tog Lotzens Partic kl. 1/2 9 en *Boxing mach* på vår Lilla Charlotta, wid hwilken händelse en af våra Engelsmänner, fick sina ögon så swarta som den saften jag talar med. Nog af den saken. Våra gässar begynte, efter ett rytande rop af en half full Lotz, skrika sin kjära music wid gångspelet, Wj kom Lyckeligt till seyels, passerade C.C.nas Skantzar och är nu till Sjöss.

Middagen är förbij, *a party of whist Gentlemen?* frågan beswarades gjenast af tre *parteners*, hwilka sanse façon satte sig at spela whist om 10 Rsd spelet *Let's us have a bitt of music? whith all my Soul* – säger Little Ruske kruskij /en liten Engelsk fälskskjär wid namn Kerr som spelte exelent på violin 2^{ne} andra mästare på fleutravaire/ En Bassviol, 2 små violer, 2 fleutraver, en lunta med noter stor som kan imagineras, fördes in uti Cayutan, en 1/2 timena stämdes, en half D^o trättes om hwad De skulle spela, för än det ble resolve-rat spela hos följande melodie, som gick liksom fransman säger om Engelsmanen at han sjunger mycke wäl men har för mycke af fall-le-rall.

Klockan begynner änteligen lida åt 12 P.M. – *Supper*. å ja! hwarför inte swarar den Hallanske styrmanen som war på *Charlotte*. /NB Briggen/ kjøtt, fläsk, ost, smör, win, brännwin, Bröd får wäl ej håller glömmas ropar en med tillögning af *D—n you Sweeds B-r*, blifwer mätta; kort, violer, fleutravair, alt åter i sin ordning. Spel borden ur wägen, *wee will have a dance*, roparen, *what sort of one, horn-pipe or gigg? a gigg Blast you*. bordet flyttes ur wägen 2^{ne} upp at dansa spelas en Engelsk gigg. Slås wad emmellan de andra spectateu-rerna, 20 Rsd emot å ömse sidor, när De hade dansat en timma drog de under dansen skjortorna af sig för at wara desto wigare, in Summa de dansade 1 3/4 timma (och jag tror de dansat ännu) om ej den ena af wanmä-gighet hade knuffat till den andra så at begge

gjorde dost a das, den ena mot skarpa kanten af bordet, den andra ut gjenom Cayut dören mot trojsen och till all lycka de war fälskskjärare så de kunde läka sina sönder slagna ryggar; sällskapet föröcktes med en naken till, som skulle taga dens partie som knuffa den andra, *Boxingmach* igen hella samhället i upror örffilar som hagel för en 1/2 timme. Sedan kl. 5 i säng för at kl. 11 stå upp at frukostera

Klockan är nw 9 påföljande morgonen, en waknar af sorlet som Styrman med pojken har för sig i Skafferiet under det där tages ut ärtor för midagen, som lär i dag komma at blifwa klockan 5 efter middagen. *My fleute* skriker han så at det lullar i hela vårt lilla rike. Styrman mer än willig at lystna till så intagande comand, gjer honom sitt fleutrawaire tillika med en hiskelig volume af noter hwilka han lägger på — —, (här förstås han ligger på ryggen i en hängmatta 5 fot från gälfwet,) Spelar en söt *Moll Raw in the morning* med de utwaldaste drag, men en af våra swenska spikar på hwilka hans säng hängde war ej stark nog at bära hans stora *Body & Guts (I dare venture to say he had no soul, hoewer no be-lieving I am sure)* Artificiela - musicen stannade men ett *most horrid roar* kom efter, när som hans tunga *Carcas* gjorde en förfärlig Cullbutering 5 fot *Säger fem fot*. Emedlertid medan alla dessa små omständigheter passerar är vår lilla Charlotte så snäll på bennen som lille R.— när Årups spännridare 89 kom efter mig med mina spenne, för at komma til de bedröfweliga orter hwar jag nu sitter och gjer mina spränglärda anmärkningar. Angående mina Engelsmänner behöfv ej mera sägas. *alt gick i går som i dag i Dag som i går*, undantagandes några Dagar från den 2 junij till den 6 Julij echaperade *Boxingmaches*, samt några små Konster som ej är värt at nämna med mig, i Sweaborg, Lovisa, samt änteligen i Swensksund den 5 Julij då de fick afskjed från mig för sina konster. när kommer

jag till den bedröfligt Lyckeliga dagen den 9 Julij 1790.

Första signalen till denna märckwürdiga dagen war en båt på sidan om natten emmellan (-)2, som gaf ordres at hala Charlotte, upp uti Kymene älf⁶ så långt som mögeligt war, hwilket wärkställdes, samt ankrade 1/4 bösse skått från Hans Kongl. May:¹⁵ Sloop, kl. 9 hördes 3 förbådare af döden som den dagen gjorde sin upwackning hos många så wäl Swänska som Ryssar, hwilket beswarades med ett förfärligt dån (som kunde satt hela Willands Härad i förskräckelse) af en af våra Stora Skipp, wid arméens flotta Hemmema Starkotter benämd, Allarm slogs i vårt Lager i ögnablicket, Dödar lagades i ordning från flere hundrade ställen, med förskräckelse och längtan undrade jag i tysthet i Charlotte's skjöte, hwad alla dessa præludier skulle betyda, men behöfde ej länge wara i owishet, klockan half 9 den 9 julij begyntes ett allarm, som jag tror skulle skakat Ifvö klack i tusende bitar; första signalen af denna underliga Båll-Lek war en som kom till oss (1/2 timma efter begynels.) frågade om wij war sjuk Skjpp? nej Gud skje Lof war vårt swar, en man war i båten som hade mist begge benen under knäen /NB BEN säger ben/ derefter kom flera prisar hela dagen så wij hade full prospect af sönder skjutna fartyg, blesserade och Döde männ, hiskeligt brakande af Canoner Bombar, fartyg som sprang i luften, etc. till kl. 1/2 till 12 om natten då det sagtade lite till kl. 3 påföljande morgonen, då det gick på i sin fulla yra till kl. 1/2 9 då war alt tyst undantagandes ett bedröfweligt Melancoliskt skrikande af Ryska fångar blesarade, D^o Swenska, samt ett grufweligt Dån af alla våra Canon Slupars Åror och Ryska pricer, hvilka alla kröp i sina håll /NB 210 officerare/. 473 Ryska officerare har jag låtit mig berätta är fångna frågan blir

huru många gjemena i proportion? Paus (räknas ut efter Regula de trie).

/När 473 är 1/60 hwad är summan af Ryska fångar/

Thos Thomæus»

I Thomæus arkiv i Riksarkivet finns ett brev från Britt-Marie Leufström där hon tackar för underrättelserna från Finland. Om hon mottagit den ovanstående skildringen är dock osäkert. 14 dagar efter det att Thomæus avseglat till Finland drabbades Karlskrona av en katastrof – större delen av bebyggelsen ödelades vid den förödande branden den 17 juni 1790. Briggen Charlotta återkom till den drabbade staden i slutet av oktober och Thomæus skeppsräkenskaper för resan återfinns i hans arkiv.

Thomas Thomæus lilla men intressanta arkiv upphör sommaren 1791. Thomæus synes ha slutat sina uppdrag för handelsmannen D'Ailly vid denna tid, men hans senare öden är för mig obekanta. Uppenbarligen var han dock död när modern den 17 januari 1821 avled i Karlskrona.⁷

Noter

¹ Skepparen Thomas Thomæus samling, Kommerskollegium, Privata arkiv, Riksarkivet.

² Rådhusrättens och magistratens i Karlskrona arkiv vol D XXXI a: 1, Landsarkivet i Lund (LLA).

³ Gustaf H. Thomée till »Then kärälskelige Brodren Thomas», Stockholm den 27 december 1789.

⁴ Sjömanshusets i Karlskrona arkiv vol GII: 11, LLA.

⁵ Konteramiralen Carl Vilhelm Modée var gift med grevinnan Ebba Ulrika Sparre. Deras tre äldsta döttrar var födda mellan 1773 och 1775 och det är väl dessa som omnämns av Thomæus.

⁶ Kymmene älv var efter freden 1743 gränsälv mot Ryssland.

⁷ Rådhusrättens och magistratens i Karlskrona arkiv, Bouppteckning 1821, vol FII a: 33, LLA.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornknuskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till redaktören, arkivarie Bengt Danielson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1995, 100 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Björn Berglund, Lund, arkivarie Bengt Danielson, Lund, docent Siegrun Fernlund, Åsmundtorp, högskolelektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseumchef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, länsmuseumchef Bengt-Arne Person, Varberg, länsantikvarie Björn Petersen, Halmstad, docent Anders Salomonsson, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

MÄRTA STRÖMBERG Fornminne med många uttolkare.

Ales stenar inspirerar fackmän och allmänhet

1

OVE MOBERG Trekungslaget vid Helgeå

16

LARS HALLBERG Thomas Thomæus sjöresa från
Karlskrona till Svensksund 1790

25

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runica – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.